

Историкии

Сн. Иван Петров
Худ. оформление: Таня Дечева, Николай Генов

БИТКА НА ВЕЛБУЖДУ У СРПСКОЈ СРЕДЊОВЕКОВНОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Сава Уко

Универзитет у Новом Саду

Битка на Велбужду (1330.) забележена је као значајан догађај у колективној свести српског народа. Велики међунационални сукоби и националне катастрофе, током средњег века, тумачени су као гнев и казна Божија за почињене грехове једног народа. Насилна промена хијерахијских односа у друштву виђена је као тежак грех, чија је последица Божија казна у виду великих националних катастрофа. Најзначајније сведочанство, у српској средњовековној литератури о бици на Велбужду, оставио је Григорије Цамблук у свом делу „Житије Светог Стефана Дечанског“. У овом раду покушаћемо да сагледамо на који начин је конструисана представа о другом, приликом описа великих међунационалних сукоба. Такође, на примеру ове средњовековне хагиографије, пратићемо развој мотива жртве, као и значај овог појма за живот средњовековног човека.

Кључне речи: средњи век, битка, жртва, Стефан Дечански, Григорије Цамблук

Battle of Velbazhd (1330) was recorded as a significant event in the collective consciousness of the Serbian people. Large inter-ethnic conflicts and national disasters during the Middle Ages, were interpreted as God's anger and punishment for sins committed by one nation. Violent change of hierarchical relations in society was seen as a serious sin, which results in God's punishment, in the form of a huge national disaster. The most important testimony in the Serbian medieval literature on the battle of Velbazhd, was given by Gregory Tsamblak in his "Žitije Svetog Stefana Dečanskog (Hagiography of St. Stefan of Dečani)." In this article we will try to look at how the notion of another was constructed, when describing large ethnic conflicts. Also, taking this medieval hagiography as example, we will follow the development of the motives of the victim, as well as the importance of this concept for the life of the medieval man.

Keywords: Middle Ages, battle, victim, St. Stefan of Dečani, Gregory Tsamblak

Хришћанску Европу од 10. века н.е. дефинише подела друштва на *oratores* (они који се моле), *bellatores* (они који ратују) и *laboratores* (они који раде), ова три вида живота сматрана су стубом хришћанског света. Јачању ратничког сталежа свакако је доприносила неизвесна свакодневица средњовековних хришћанских држава. Чести међудржавни сукоби, најезде варварских народа, али и унутардржавне побуне и честе смене власти изискивали су честе ратничке походе. Идеал хришћанских држава је био успостављање божијег мира на земљи, те је у таквим друштвеним приликама било неопходно покретнути „сакрализацију војевања“ (Ле Гоф, ур. 2007:84).

Слично као и у Западној Европи средњег века, и на Истоку, међу православним народима, расте култ светих ратника, готово паралелно са развојем култа светих краљева. Знамените битке проналазе своје место у житијима и службама средњовековне књижевности. Богоугодна дела Светих ратника призивају се у сећање пред велике битке, а молитвама и реликвијама се настоји задобити Божија милост и победа над противником (Роровић/Марјановић-Dušanić/Роровић 2016:108-109). У српској средњовековној књижевности култ Светих ратника-мученика нарочито долази до изражаја након Косовске битке (1389.), погибијом кнеза Лазара и осталих косовских јунака. У прилог томе колико је култ Светих косовских мученика истакао значај страдања за веру говори и чињеница да Српска православна црква 15/28. јун прославља као дан Светог кнеза Лазара и косовских јунака, али и свих осталих мученика пострадалих за веру након Косовке битке, те је у складу са тим написана и адекватна служба Светим мученицима.

Битка на Велбужду одиграла се 28. јула 1330. године. У српској историји овај догађај је забележен као покушај спречавања јаког бугарско-византијског савеза, упереног против српског краљевства. Као што је познато, бугарску војску предводио је цар Михаило Шишман, а српску војску краљ Стефан Дечански, са својим сином, тада младим краљем, Душаном. Ова битка имала је значајне последице и за српску и за бугарску средњовековну државу. Погибијом цара Михаила и победом српске војске мењају се границе ове две средњовековне државе, али се мења и унутрашње уређење бугарске државе, довођењем царице Ане (сестре краља Стефана) и њеног сина на бугарски престо. Сама битка се сматра једним од најкрупнијих догађаја српске средњовековне историје, тачније преткосовске историје Србије (Ђоровић 2005: 89).

У српској средњовековној књижевности битка на Велбужду спомиње се у три значајна дела овог периода: *Дечанска хрисовуља*, *Житије краља Стефана Уроша III* (Данилов ученик), *Житије краља Стефана Дечанског* (Григорије Цамблук).

Битка на Велбужду се у *Дечанској хрисовуљи* спомиње у кратким цртама:

Док се овај храм зидао и док се ова хрисовуља исписивала у моме дому у Породимљи, изненада се помами цар бугарски Михаил Шишманић са четири силна цара и са страним народима и са многим незнабошцима, желећи да у рату с мојим краљевством преотме српску земљу. Пошто сам против њега изашао с мојим вољеним сином, младим краљем Стефаном и са свом властелом мога краљевства, подигавши

руке к небу, рекох: „Слава теби, бесмртни царе, како су неправедну мисао и недоличну намеру ови цареви смислили за мене“. И у великој борби, с помоћу божјом, и молитвама мојих светих родитеља и прародитеља убих цара Михаила и сатрех његову надменост и друге царевице победих и разбих и узех њихову имовину на месту званом Велбужд, 6838. године, јула месеца, 28. Дана.“ (Грковић/Ивић 1976:305).

У овом спису није улажено у детаље сукоба. У маниру средњовековне литературе краљ Стефан победу у овој бици приписује божијој вољи и молитвама својих светих предака, а као разлог сукоба види бугарску претензију на његове земље.

Сукоб на Велбужду много је опширније описан у делима Даниловог ученика и Григорија Цамблака. Важно је знати да сама битка није исто приказана у ова два дела. Различито су приказани пре свега учесници битке на српској страни. У делу Даниловог ученика главна улога дата је младом краљу Душану, који је приказан као изврстан ратник. Разлог оваквог двојаког приказивања истих личности у различитим делима лежи у династичким сукобима Немањића. Краљ Стефан Дечански сматра се једном од најтрагичнијих личности српског средњег века, ослепљен од оца, нападан од брата, и на крају, вероватно, убијен од сина. Данилов ученик написао је први култни спис посвећен овом светом краљу, који међутим није био нимало благонаклон према Стефану Дечанском. Један од разлога за овакво представљање светог краља је свакако наклоност архиепископа Данила Другог и његових ученика краљу Милутину (Стефановом Оцу), а потом и Стефановом сину, цару Душану (а довољно говори и податак да је Данилов ученик стварао за време владавине цара Душана).

У делу Даниловог настављача међунационални сукоби (у овом случају мислимо на битку на Велбужду) приказани су као поремећени хијерархијски односи, који за последицу имају трагедију и велики број жртава. Говорећи о хијерархији у средњем веку, Ле Гоф каже: *Дужност човека у средњем веку била је да остане тамо где га је Бог поставио. Уздизати се значило је охолост, спуштати се био је сраман грех* (Ле Гоф 2007: 40). Интересантан је начин на који Данилов ученик представља повод за напад бугарског царства на српско краљевство. Међудржавни сукоб доводи у везу са личним и емотивним разлозима, и то постиже представљањем краља Милутина као доброг и брижног оца, који и према свом зету поступа као према рођеном сину:

Од њега беше чуван и крепљен и подизан у време своје немоћи, достојну му помоћ чињаше и љубав изнад мере, осећајући за њега бол као и чедољубиви отац, што

му беше на славу и крепост. И овога се не сети сујемудри, да му овај превисоки краљ учини велика љубав и сва добра, но одбацивши све ово, подиже велики рат на овога благочестивога краља... (Данилов ученик 1989: 39).

Ни у овом случају казна не изостаје, непријатељи „беху сасецани као и пољска трава“, њихови лешеве постали су храна дивљим животињама, а река Струма је поцрвенела од проливане непријатељске крви (Данилов ученик 1989: 44). Данилов ученик, пак, не жели да прикаже Светог Стефана Дечанског као насилника и крвожедника, па стога у неколико наврата даје легитимитет Стефановим поступцима. Дечански најпре покушава да уразуми цара Михајла III Шишмана писмом у ком му се обраћа као брату, затим се обраћа Светом Ђорђу (попут свог претка Стефана Немање), а потом упућује молитву и самом Господу. Хагиограф указује на праведност краља Стефана Дечанског, а његова праведност се касније још само наглашава поступком са телом бугарског цара, не само да је достојно сахрањен, него се краљ Стефан пореди са Александром Македонским, који је оплакао своје непријатеље.

Битка, као изразито кризни тренутак за једну средњовековну заједницу, представљала је време када је било неопходно принети жртву, обратити се вишим силама и небеским заштитницима за помоћ. Смиља Марјановић Душанић сматра да су молитве Стефана Дечанског у делу Даниловог настављача познати епски топос, који је требао да подвуче не само праведност светог краља, него и да подсети читаоца на праведне претке Стефанове, којима су више силе такође помагале у кризним тренуцима (Марјановић-Душанић 2007:297). Стефан Дечански их у делу Даниловог ученика приноси два пута. Прва и друга молитва различите су по мотивацији. У првој молитви Дечански се обраћа за помоћ Господу: *Види, Владико, насиље оних који војују на слугу Твога и који хоће да разграбе наследство Твоје* (Данилов ученик 1989: 42). Можемо приметити да је прва молитва мотивисана страхом за опстанак заједнице, док код друге молитве (након битке) примећујемо другу мотивацију за приношење жртве. Друга молитва је израз захвалности за постигнути ратни успех. Молитве упућене Светом Ђорђу, Светом Сави и Светом Симеону, по мишљењу Смиље Марјановић-Душанић, треба да подсети читаоца на небеску заштиту династије Немањић (Марјановић-Душанић 2007: 399).

Молитве из овог житија, утицале су и на српско фрескосликарство. Иван М. Ђорђевић наводи јединствен случај окивања фреске Св. Ђорђа у манастиру Старо

Нагоричино. Ђорђевић сматра да је ова фреска доказ да је завет Стефана Дечанског Св. Ђорђу, исказан у делу Даниловог настављача, испуњен (Ђорђевић 2008: 382-383). Постоји паралела коју можемо извући између Даниловог настављача и осталих хагиографа српске средњовековне књижевности, а пре свих између Даниловог настављача и Стефана Првовенчаног. Та паралела односи се на представљање непријатеља и начин на који ова два хагиографа објашњавају насиље које настаје у одређеним кризним ситуацијама. Дакле, не само да се главна личност житија пореди са праведним прецима и библијским личностима, него се и непријатељи доводе у везу са противницима праведних предака, а извор њихове мржње је по правилу демонске природе. Као и браћа Стефана Немање, и бугарски цар је подстакнут ђавољском мржњом да подигне војску на државу Стефана Дечанског. Затим хагиограф призива у сећање побуну Стреза против Стефана Првовенчаног. И при опису ратничких вештина младог краља Душана имамо интересантан пример виђења противничког, хришћанског народа. У овом случају хагиограф подсећа на старозаветну борбу против иноплеменика: *А и овај млади краљ веома се прослави у том рату, као Исус Навин против иноплеменика који су озлобили Израиља* (Данилов ученик 1989: 42). Оваке ситуације давале су аргументе хагиографима да је из „иноплемених“ земаља, тј. туђих и страних крајева, по правилу долазило зло, па макар и непријатељи били исте вере, као што је то случај у вези са сукобом бугарских и српских владара. Такви аргументи били су, уз одређене библијске цитате и поређења са библијским личностима, основа за оправдање разних сукоба који су за последицу имали велики број жртава. Цветан Тодоров овакво виђење света („црно-бело“) препознаје и као проблем прошлости и као проблем модерног доба: *Очигледно није први пут да се свет опсиује као одсечно подељен на два дела, пријатеље и непријатеље. Када се примени на ратну ситуацију, израз 'непријатељ' има јасно и једноставно значење: означава земљу чија армија покушава да освоји нашу и која је, према томе, спремна да нас уништи; као одговор, ми сами тежимо да неутралишемо и уништимо непријатељ* (Тодоров 2010: 149).

Григорије Цамблак сматра се једном од најзначајних словенских личности средњег века. Својим делом и радом утицао је на чак четири средњовековне књижевности – бугарску, српску, руску и румунску. Иако је живео кратак период у Србији оставио је велики траг у српској култури. Претпоставља се да главна његова дела у Србији настају управо у манастиру Високи Дечани (где је био игуман), а сами Дечани након Цамблака били су дом многих бугарских монаха, од којих је један и

постао патријарх српски (Јефрем). Током свог боравка у Србији Григорије Цамблук написао је следећа дела: *Житије Стефана Дечанског*, *Службу Стефану Дечанском*, *Слово о преносу моштију Свете Петке у Србији*, и неколико стихира за већ постојећу *Службу Светој Петки* (Петровић 1989:40).

Дело Григорија Цамблака сматра се првом светитељском биографијом Светог Стефана Дечанског. Као што смо већ навели, Григорије Цамблук доноси ново виђење Св. Стефана Дечанског, у односу на свог претходника Даниловог ученика. Након што су се створили идеални услови за успостављање и ширење култа Светог Стефана Дечанског, Цамблук ствара житије које у потпуности почива на лику краља-мученика. Ослепљен од оца, нападан од брата и суседних земаља, и на крају удављен по наредби свог сина, створен је лик троструког мученика (Ређеп 1998:35).

Најзанимљивија епизода овог житија је свакако епизода о бици на Велбужду. Иако није описана тако детаљно, па ни стилски добро као у делу Даниловог ученика, ова епизода је занимљива јер говори о сукобу две државе битне за рад и стваралаштво Григорија Цамблака. Да ли је то разлог за сажетије приказивање овог догађаја, тешко је рећи. Оно што је очигледно, јесте да је Григорије Цамблук у потпуности стао на страну српског краља, односно да је главну кривицу за сукоб усмерио на цара Михаила. Иако је читава епизода усмерена на приказивање хришћанских врлина светог краља, при приказивању непријатељске војске можемо уочити неколико момената који су блиски другим писцима средњег века. Ту пре свега мислимо на типична поређења непријатеља са демонским силама, нпр:

А он чувши ово и рикнувши као звер, испуни великим метежом предстојеће и подизаше језик непобожности и претње против Стефана... (Цамблук 1989: 68).

Можемо приметити значајан мотив у готово сваком опису великих војних сукоба, то је мотив најамничке војске. Тај мотив не изостаје ни у овом делу. По правилу се наглашава да је најамничка војска била међу редовима противника (иако вид плаћеничке војске није био стран ни једној средњовековној држави). Говорећи о војсци Михаила Шишмана Цамблук каже:

А велика је била, дакле, његова војска, сакупљена од различитих народа, а призвавши још и немалу помоћ Гота, који су живели са оне стране Дунава, иђаше подобно мору које се таласа (Цамблук 1989:67).

Мотив најамничке војске често је навођен уз остале описе нехришћанског понашања противника, асоцирајући на нешто зло. Овај став можемо потврдити ако узмемо у обзир Елијадина истраживања у вези са виђењем простора и времена у традиционалним друштвима:

Било да се ради о крчењу неке необрађене територије или о победи и заузимању територије коју већ настањују 'друга' људска бића, њено запоседање у сваком случају мора да понови космогонију. У перспективи архаичних друштава, све оно што није 'наш свет' још није 'свет' (Елијаде 2003: 83).

Писац са једне стране истиче нехришћанске побуде цара Михаила, а са друге стране представља идеалног владара-светитеља. Попут дела Даниловог ученика, истиче се моћ и неопходност молитве за победу. Стефан Дечански приказан је у непрекидној молитви. Победа се дакле приписује праведности и смерности српског краља, иако је, по Цамблаку, бројчано био надјачан од стране бугарског цара. Топос скромности истиче се у свим епизодама битним за живот Стефана Дечанског, па тако и у ратним победама. Хагиограф овако описује владавину Светог краља: *Даље је имао све у рукама, и нико се није смео противити, но сви околни слаху кнезове са многоценим даровима као молитвенике и мољаху да живе са њим у миру, и склањаху се под његову руку и мољху да им заповеда као слугама, и обећаваху му сваку добру покорност* (Цамблак 1989: 64). Дела и успеси Стефана Дечанског, у житију Григорија Цамлбака, увек су толики да би обичног човека довели до смртног греха гордости, међутим величина лика Стефана Дечанског се управо наглашава топосом скромности. Дечански постаје моћан владар, заштитник, онај коме се приносе дарови и драгоцености и који се моли за милост и мир, а његов одговор, по хагиографу, је милосрђе, подизање храмова, нега и заштита слабих итд.

На примеру ова три значајна дела српске средњовековне књижевности можемо пратити живот и размишљање појединаца у тренуцима када је опстанак заједнице био угрожен. Можемо увидети колико је молитва, као вид приношења жртве, у таквим ситуацијама значајна за свест средњовековног човека. Увођењем небеских заштитника у међунационалне сукобе значило је велику одговорност пред светим прецима, и самим тим таква ситуација је захтевала велику личну и колективну жртву. Такође, видели смо на који је начин конструисана представа о Другом, приликом описа великих

међудржавних сукоба. Пример битке на Велбужду је у толико занимљивији јер се ради о сукобу два блиска народа, идентичне културе и исте вероисповести.

Библиографија

Грковић/Ивић 1976: Грковић, М. Ивић, П. Дечанске хрисовуље. Нови Сад: Институт за лингвистику, 1976.

Данилов ученик 1989: Данилов Ученик, Данилови настављачи. Београд: Просвета/СКЗ, 1989.

Ђорђевић 2008: Ђорђевић, М. И. Студије српске средњовековне уметности. Београд: Завод за уџбенике, 2008.

Елијаде 2003: Елијаде, М. Свето и профано. Нови Сад: ИК Зорана Стојановића, 2003.

Ле Гоф (ур.) 2007: Ле Гоф, Ж. Човек средњег века. Београд: Слио, 2007.

Марјановић-Душанић 2007: Марјановић-Душанић, С. Свети краљ. Београд: Слио, 2007.

Петровић 1989: Петровић, Д. Цамблакова литерарна делатност у Србији. У: Григорије Ц, Књижевни рад у Србији. Београд: Просвета/СКЗ, 1989.

Роповић/Марјановић-Душанић/Роповић 2016: Роповић, М. Марјановић-Душанић, С. Роповић, Д. Daily life in medieval Serbia. Beograd: Clio, 2016.

Ређеп 1998: Ређеп, Ј. Убиство владара. Нови Сад: Прометеј, 1998.

Тодоров 2010: Тодоров, Ц. Страх од варвара. Лозница: Карпос, 2010.

Цамблук 1989: Цамблук, Г. Књижевни рад у Србији. Београд: Просвета/СКЗ, 1989.

Ђоровић 2005: Ђоровић, В. Илустрована историја Срба. Београд: Народна књига, 2005.